

ПРО ОБДАРОВАНІСТЬ та її плону¹

ГРЕК А. Г.

УДК 37.091.212.3

ТЕМА обдарованих дітей актуальна не тільки для сучасної шкільної освіти, зокрема для методики викладання філологічних дисциплін у всіх ланках навчання й у різних типах шкіл. Родина, рід, нація, культура – у різні епохи й часи – звертали увагу на тих, хто за своїми природними даними, їхньою яскравістю або інтенсивністю вияву був серед багатьох іншим. Про актуальність проблеми обдарованості для вітчизняної культури ХХІ ст. свідчать, принаймні, два чинники: стандартизація в системі освіти, що набирає обертів, і споконвічне багатство слов'янського світу щодо талантів, яка зібрала під своє крило безліч націй, народностей, етносів.

Добре відомо, що обдарованість дитини, як і людини взагалі, не замкнута на ній самій, але подарована їй. Виявляють і помічають обдарованість насамперед як властивість природно-родову: від батьків, предків, від пращурів до нащадків. Навпаки, духовний аспект обдарованості для багатьох виявляється малозрозумілим, хоча євангельська притча про таланти, у її символічному сприйнятті або більш світському й мирському, – відома майже кожному зі шкільних років або дитинства. Притча про збільшення талантів тими, кому вони були дані, і гірка правда про один талант, заритий у землю. Загальний символічний зміст притчі полягає в тому, що й хист (обдарованість, пор. рос. *о-дар-ённость* → *да-р* → *да-ть*) буває різного

ступеня, і плоди обдарованих – у межах усіх дітей, усіх людей, що народжуються й живуть на землі, – теж не однакові.

Пропоновані нижче замітки присвячені трьом ученим-філологам, обдарованість яких пов'язана з російським² ґрунтом, можливостями й потенціалом російської культури в галузі освіти, зумовлена історичними долями людей у ХХ ст.³ Обдарованість кожного з цих учених-філологів, відомих не тільки в себе на батьківщині, але в багатьох країнах світу, яскраво виявилася вже в дитячому віці й отроцтві, хоча відомо про це надто мало. Зроблене ними, тобто плоди їхньої обдарованості й праці, становлять гордість російської культури й водночас важливу частину культури світової. Саме це робить честь російській освіті й вирощеному на її ґрунті культурному типу людини.

Обдарованість, що має ґрунт, може виявитися й у гірших умовах. Але вихідною все-таки є обставина, що сприяють вияву й розвитку обдарованості. Споконвічно оточення, спосіб життя, атмосфера в найближчому або більш віддаленому колі спілкування й

¹ Перша редакція цієї статті опублікована в збірнику «Преподавание литературы учащимся с филологической одарённостью» (М., 2012. – С. 5 – 22).

² У цьому контексті термін «росіянин» не актуалізує властивий йому в ряді інших контекстів національно-етнічний компонент значення. Це зауваження важливе ще й тому, що один з героїв цього нарису – І. Ковтунова – народилася в Харкові, за паспортом, як і її батьки, вона українка. Але до революції й батьки Ковтунової, і бабуся з дідусем (по батьківській лінії) були українцями: у Росії, Малоросії.

³ Хоча хтось із них народився в ХІХ ст., а хтось пішов з життя на початку ХХІ ст.

сприйняття повинні бути сприятливими для творчості, що неможливо без обдарованості. Учені, про які буде йтися далі, представляють різні покоління філологів, відрізняються масштабом популярності, внеском у світову науку, типом обдарованості, а також передумовами й умовами її вияву. Завдяки опублікованим в останнє десятиліття статтям, листам, збірникам, а також ще не опублікованим архівним матеріалам можна простежити деякі особливості розвитку їхньої обдарованості, починаючи з дитинства, отрочства, – розвитку, яке у зрілості дало багаті плоди й виявилось насамперед у філології, узятій в цілому або в окремих її галузях.

Микола Сергійович Трубецький (нар. 16.04.1890, Москва – † 25.06.1938, Відень). За словами академіка В. Топорова, М. Трубецький був «великим ученим і глибоким, оригінальним мислителем», але водночас «у ньому втілювався чудовий і рідкісний тип людини, яка була породжена всім ходом розвитку російської історії й духовної культури» [21, lxxii]. Щиросердечна конструкція, властива М. Трубецькому, сполучала крайнощі: «широту, політ, розмах, рух зовні й тонкощі, центрованість, зосередженість, рухи всередину; інтуїцію й логіку, сміливість думки, тверезість її, «теоретичність» і «практичність», самодостатність і відкритість *іншому*, здатність пізнати себе й іншого, урівноваженість, серйозність, витримку, самовладання й темперамент, поринання, горіння й т. п.». Разом з надзвичайною обдарованістю розуму й душі, багатогранністю талантів і інтересів, надзвичайною працездатністю й спрямованістю на ціле як єдине житло істини все це визначало, на думку того ж автора, суть Трубецького-людини й без великих зусиль розпізнається в Трубецькому-вченому й Трубецькому-мислителі [19, lxxiii].

Книга М. Трубецького «Grundzüge der Phonologie», над якою вчений працював останні 12 років життя, аж до своєї передчасної кончини, відома будь-якому філологу, який здобув університетську освіту, або слухачеві відповідних курсів у педінституті. Ця ґрунтовна праця містить опис фонологічних систем

більш ніж 100 мов. Книга була написана німецькою мовою, у 1949 р. вийшов її французький переклад, і лише через 20 років після її появи на світ вона була перекладена російською мовою («Основы фонологии», 1960 [22]). Менш відомі широкому колу вітчизняних філологів інші роботи М. Трубецького, зокрема про церковнослов'янський і туранський елемент у російській культурі, про телеологію мови й безліч мов світу («Вавилонская башня и смешение языков», 1923), з давньоруської мови, а також статті, присвячені особливостям фіно-угорських, кавказьких та інших мов світу, проблемі російського самопізнання, євразійства, ін. [23; 24]. На думку С. Старостіна, найбільшого фахівця з кавказьких мов, М. Трубецького «насправді можна назвати основоположником порівняльно-історичного вивчення північнокавказьких (і особливо східнокавказьких) мов». Поки мало відомі роботи М. Трубецького з російської літератури («Достоевский-художник», «Литературное развитие Льва Толстого» та ін.), з етнографії й фольклору різних народів [24].

М. Трубецький народився в сім'ї, що належить до однієї з найбільш родовитих і освічених родин Росії. Його батько, князь Сергій Миколайович, був знаменитим релігійним філософом, що займався широким колом проблем, професором, а з осені 1905 р. і ректором Московського університету. Умови в родині була винятково сприятливими для раннього й усебічного розвитку. Садина Трубецьких у Вузькому, під Москвою, у якій 60 років тому опинився однокласник і однокурсник М. Трубецького Борис Пастернак, чудово описана останнім у віршах:

*Ворота с полукруглой аркой,
Холмы, луга, леса, овсы,
В ограде мрак и холод парка.
И дом невиданной красы*

– таким було середовище, що оточувало Трубецького на початку життя.

Відомо, що вже в 13 років у М. Трубецького розкривається цілком усвідомлений інтерес до етнографії, етнології, фольклору, що до цього ж часу належить і початок його наукової роботи на матеріалі фіно-угорських мов. З

1904 р. він установлює зв'язки з науковим світом Москви: регулярно відвідує засідання Московського етнографічного товариства, знайомиться з відомими вченими, серед яких В. Міллер – знаменитий знавець російського фольклору й один із кращих іраністів свого часу, В. Богораз і Л. Штернберг – фахівці з палеоазіатських мов. Коли В. Богораз приїхав з Петербурга до Москви й відвідав свого кореспондента, він був уражений, зустрівши «einen Schulknaben», тобто школяра⁴. У 1905 – 1906 рр. виходять дві наукові статті 15-річного автора. Одна з них присвячена поховальному обряду, відбитому у фінській народній пісні. До цього часу Трубецький – уже гарний знавець мордовської мови. Коли був гімназистом 5 класу, він захоплюється Калевалою й угро-фінською етнографією; з 1907 р. його інтерес пов'язаний з палеоазіатськими мовами Східного Сибіру й кавказьких мов. За порадою С. Кузнєцова він збирає відомості про камчадальську (ітельменську) мову у звітах про ранні подорожі на Камчатку й на основі цих матеріалів укладає словник і порівняльний граматичний нарис мови.

Навчався М. Трубецький вдома, екстерном закінчив П'яту московську чоловічу гімназію, що на розі Поварської й Молчановки, у будинку князя Голіцина. Тут також навчався і його одноліток Б. Пастернак. В автобіографічній прозі «Люди и положения» поет із вдячністю згадує допомогу молодого історика Мансурова, який був «родичем і товаришем молодого Трубецького й Дмитра Самаріна»⁵. Ці троє молодих людей, пише Пастернак далі, «щорічно складали іспити екстернами, навчаючись вдома». Самарін, у якого філософія, діалектика, знання були в крові, на початку непу прибув до Москви із Сибіру, опух від голоду й незабаром занедужав тифом і помер. Доля Мансурова була Пастернаку невідома. Про «знаменитого філолога Миколу Трубецького» поет написав,

⁴ Другу публікацію листа Трубецького до В. Богораз див. [19, с. 443 – 444].

⁵ Д. Самарін був зі знаменитої слов'янофільської родини.

що він «прославився на весь світ і недавно помер у Відні» [18, с. 252 – 256].

Залишивши Росію, Трубецький зберіг своє життя й став великим ученим. На першому Міжнародному конгресі мовознавців французький лінгвіст А. Мейє, указуючи на Трубецького, сказав: «Він – найсильніша голова сучасного мовознавства». – «Сильна голова», – підтвердив хтось. – «Найсильніша», – наполегливо повторив Мейє.

Листи М. Трубецького до друзів і колег, особливо його листування з іншим видатним лінгвістом Романом Якобсоном («Письма и заметки Н. С. Трубецкого», 2004), дозволяють більш повно представити коло інтересів Трубецького в еміграції, занурюють в атмосферу інтелектуального пошуку й напруженої роботи. Фрагмент одного з листів Трубецького до Якобсона (від 18 липня 1923 р.), відправленого з Відня⁶, – яскраве тому свідчення:

«Дорогой Роман Осипович!

Очень благодарю Вас за обстоятельное письмо и за справки о работах Васильева⁷.

Я в истории русского языка, как вообще в славистике, занимаюсь пока тем, что за деревьями стараюсь разглядеть лес, т.к., по моему, это теперь возможно, а между тем, мало кто это делает. Взглянув на историю развития и распада общерусского языка с высоты, как говорится птичьего д'оазо⁸, я поразился логичной стройностью общей картины. Собственно всё сводится к одному и совершенно простому факту: русская территория соприкасается с другими славянскими языками только в западной и югозападной своей части. Отсюда – следствия: все явления, общие всем или только нескольким

⁶ З 1922 до 1938 р. М. Трубецький працював на кафедрі славистики Віденського університету.

⁷ Л. Васильєв – вітчизняний мовознавець. Його робота «О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVIII вв.», опублікована в «Русском филологическом вестнике» за 1917, № 3 – 4 (Казань, 1918), згадується Трубецьким у листі до Якобсона від 21 червня 1923 р. [19, с. 50].

⁸ Жартівлива контамінація синонімічних російського с *высоты птичьего полёта* та французького *a vol d'oiseau* в жаргоні московських лінгвістів. Прим. видавців. Переклад прим. В. Плунгяна.

славянским языкам попадают сначала в западные и югозападные говоры и уже оттуда распространяются дальше на северовосток <...>» [19, с. 51 – 52]⁹.

М. Трубецький належить до тих небагатох, хто визначив головні напрямки розвитку історико-філологічних і лінгвістичних досліджень ХХ ст. Але він був і мислителем, людиною широкою й чуйною душою, що приховувала біль своєї батьківщини¹⁰. Передчував Трубецький і трагічні події в Європі. Його остання робота «Упадок творчості» була опублікована в 1937 р. у 12-му випуску Євразійської хроніки, який був заборонений нацистами. На самому її початку автор писав: «У житті кожної особистості – будь-то окрема людина або багатолюдська особистість, тобто народ або багатонародне ціле, – бувають періоди творчого підйому й творчого занепаду» [24, с. 444]. Початок депресії, занепад творчості й у Росії, й у Європі вчений і мислитель пов'язував із втручанням у життя й творчість ідеологічних, авторитарних і економічних сил. За словами Р. Якобсона, життя й творчість самого Трубецького були й залишилися до кінця неподільним цілим, спрямованим на боротьбу із цими ворожими творчості силами [25, XV].

Ірина Іллівна Ковтунова (нар. 04.03.1926, Харків – † 06.01.2007, Москва) – відомий філолог-русист. Роботи І. Ковтунової з невластне прямої мови в російській літературі ХVІІІ – ХІХ ст., норм словопорядку, зв'язку порядку слів та актуального членування в російській літературній мові, поетичної граматики й синтаксису поетичного тексту, мови

⁹ Текст листа наведений в орфографії й пунктуації оригіналу.

¹⁰ Див. два уривки з листів Трубецького різного часу, що показують його сприйняття того, що відбувалося в Росії: (1) «Узагалі думати про Росію важко й моторошно, особливо тим, хто хоче ховати голову під крило й створювати собі ілюзії. Тамтешні правителі справляють на мене враження вершника, який чудово вмє сидіти на дикому коні так, щоб не впасти, але зовсім не вмє управляти конем і навіть не знає, куди їхати (кінь сам їде)...» (від 28.07.1921 р.); (2) «Ягодич повернувся з Москви зовсім пригнічений. Розповіді його моторошні й безвідраді. Найжахливіше те, що викорінювання інтелігенції популярне в найширших народних масах і є справді «спільною справою», якій усі допомагають із ентузіазмом» (від 03.04.1930 р.): [19, с. 24 – 25, с. 174 – 175].

окремих авторів загальноновизнані й у нашій країні, і за кордоном [8]. У ювілейному збірнику, присвяченому 50-літтю наукової діяльності Ковтунової, колеги з Інституту російської мови ім. В. В. Виноградова РАН, а також її учні писали: «Ірину Іллівну Ковтунову звичайно зацікавлюють важкі проблеми, явища, що не лежать на поверхні, що мають складну внутрішню структуру й вимагають серйозного теоретичного осмислення» [20, с. 11]. Книга Ковтунової «Поэтический синтаксис», видана в 1986 р., відкривала шляхи вивчення синтаксису російського поетичного мовлення [Там само, с. 14].

Перша стаття І. Ковтунової – «Несобственно прямая речь в современном русском литературном языке» – написана на основі дипломної роботи¹¹. Статтю прийняли до публікації в ж. «Русский язык в школе»¹² [10], а її автор після складання вступних іспитів в аспірантуру Інституту мовознавства АН СРСР продовжила роботу над цією темою¹³. Вивчення проблеми у французькій, німецькій¹⁴ і російській лінгвістиці вимагало зрілості розуму, здатності бачити спільне й відмінне в різних підходах і поглядах, відокремлювати істотне й цінне від частковостей, другорядного. Невласне пряма мова, для якої характерне взаємопроникнення мовлення автора й мовлення персонажа, має яскраво виявлений стилістичний ефект, але побачити форми й прийоми його мовного вираження важко. У цьому

¹¹ Керівником дипломного твору І. Ковтунової був проф. Харківського університету Н. Баженов – один з авторів широковідомого на Україні підручника із сучасної російської мови. Заступництвом Н. Баженова І. Ковтунова зобов'язана розподілом на кафедру російської мови Старобільського вчительського інституту, де викладала (1951 – 1952 р.) до вступу в аспірантуру до В. Виноградова.

¹² За свідченням професора з Калуги, відомого лінгвіста О. Єрмакової, цю статтю вона рекомендує студентам і сьогодні – як одну із кращих на цю тему.

¹³ Керував науковою працею Ковтунової акад. Виноградов, роботи якого з мови й стилю російських письменників (І. Крилова, Л. Толстого й ін.) включали спостереження й над невластне прямою мовою. Книга І. Ковтунової про невластне пряму мову була видана півстоліттям пізніше й уже після смерті автора [15].

¹⁴ На початку 50-х рр. роботи французьких лінгвістів і філологічні праці німецьких учених, що належать школі Фосслера, ще не були перекладені російською мовою.

випадку здатність дослідника сприймати частковості на тлі цілого, його увага до різноманітних значень і відтінків, які важко відчуті, були дуже цінними. Здібності та якості, які виявила Ковтунова в цьому дослідженні, визначили його високий рівень¹⁵. Відомий синтаксист Н. Поспелов назвав працю 29-річної дослідниці «великим внеском у вирішення проблеми невластивості прямої мови», а блискучий стиліст В. Левін закінчив свій відгук словами: «На всій роботі лежить печатка допитливої думки, печатка таланту» [14].

Учителі-русисти різних поколінь знають і цінують підручник А. Земського, С. Крюčkова, М. Светлаєва «Русский язык»¹⁶. У його 9-му виданні (1980 р.) з'являються параграфи, присвячені порядку слів у реченні й словосполученні. Їхній автор – Ковтунова. Студенти російського відділення філологічного факультету, які добре опанували програму курсу з російської мови, добре знають навчальний посібник І. Ковтунової «Порядок слов и актуальное членение предложения»¹⁷ [11]. Однак це був не зовсім звичайний підручник: його читач опинявся в атмосфері інтелектуального пошуку, лінгвістичного експерименту, у ситуації вибору такого підходу, який був би найбільш адекватним досліджуваному явищу. Багато хто знає «Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание)» (1984), де статті з порядку слів і актуального членування, складного синтаксичного цілого також написані Ковтуновою. Готуючи друге видання цього словника, його редактор і талановитий лінгвіст М. Панів писав Ковтунової:

¹⁵ Спостереження над одиницями синтаксису й лексики, які в невластивій мові змінювали свою семантику й функції порівняно з контекстами простого оповідального типу, тобто власне авторськими, дозволили І. Ковтунової лінгвістично обґрунтувати стилістичні функції прийому невластивості прямої мови в різних типах контекстів і простежити його еволюцію в російській літературі XVIII – першої пол. XIX ст.

¹⁶ Підручник був призначений студентам для педучилищ, але виходив за визначені межі. Його 13-е, дороблене видання («Дрофа» 2003) вийшло під грифом «Классический учебник».

¹⁷ Перше видання вийшло в 1976 р. (вид. «Просвещение») у серії «Современный русский язык».

«Одне із щасть мого життя – знайомство з Вами, спілкування. І почуття величезної Вашої чарівності, внутрішнього ладу й гармонії, які властиві всьому Вашому способу життя, думкам, творчості. І в усьому – перевага музичного духу життя, що панує в усьому, що – Ви.

Ваші нариси про Ахматову, Анненскома, Цветаєву – новий зліт Вашої творчості. Дуже рідко під час читання дослідницьких праць про такі величезні дарування, як ці три поети, є почуття, що поет і портретист представляють рівне творче достоїнство, а під час читання Ваших нарисів це почуття ривності виявляється з усією очевидністю.

І в мене мрія: Ви напишете десять (або більше) таких проникливих розповідей про поетів... І вийде книга, що стане особливою віхою на шляху пізнання поезії. Засяє зіркою серед кращих слів про поетів. Як би цього хотілося! М. П.» [17]¹⁸.

Ірина Іллівна не залишила про своє дитинство, юність ні записок, ні спогадів. Однак зберігся щоденник її матері – Єлизавети Семенівни Ковтунової, чудового філолога-русиста, прекрасного педагога, узагалі талановитої людини¹⁹.

Перший запис в «Щоденнику» Єлизавети Семенівни зроблений 4 липня 1929 р., коли дочці було трохи більше трьох років, останній запис від 2 грудня 1934 р., коли Ірина пішла до школи. У родині молодого сім'ї Ковтунових панувала атмосфера любові й творчості. Як і

¹⁸ Побажання Панова здійснилося. У 2004 р. у вид. «Азбуковник» вийшли «Очерки по языку поэтов». Книга містила дві великі статті про мову О. Блока й Б. Пастернака й шість «мовних портретів», які були присвячені Ф. Тютчеву, А. Фету, І. Анненському А. Ахматовій і М. Цветаєвій. Під час підготовки видання було додано (уже після смерті М. Панова, що сталася наприкінці 2003 р.) присвяту «Світлій пам'яті Михайла Вікторовича Панова – ученого, педагога, поета» [11]. Листи М. Панова до І. Ковтунової були передані до архіву бібліотеки Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка під час читання пам'яті Ковтунової, організованих на базі Старобільського факультету ЛНУ (літо 2009 р.).

¹⁹ Про це можна судити за її листами до дочки, зошитом віршів, написаними нею акварелями, колекцією пластинок, спогадами рідних, близьких, учнів. Частина листів з архіву І. Ковтунової в Луганському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

всі діти, маленька Ірина утворювала безліч нових слів. Від інших її відрізняла підвищена чутливість до слова та його зв'язок із ситуацією, у якій новостворене слово вживалося. Відзначає автор щоденника й здібності «дитинки» до віршування, властиве їй почуття ритму, багату уяву.

«<...> Она (Ирина²⁰. – А. Г.) меня называет: «роднайка». Говорит: «ты моя роднайка роднайчка». А сего дня: «Кто это там стоит? Это мой большой голубчик?»²¹ Я очень скверно веду себя по отношению к ней. Нервничаю, когда не нужно и слишком часто. Вечно спешу, а если она шалит и задерживает меня, волнуюсь, а потом мучения совести.

Прелестное дитя с большим своим миром, населённым животными и всевозможными приключениями маленьких девочек и мальчиков; очень живая, с чудесными, немного грустными, а иногда очень лукавыми глазками, крошечным ротиком, стройной фигуркой и длинными ножками – моя маленькая, светлая девочка...

Так чудесно, так радостно существование её у меня, чудо её появления, её права и шум, наполняющий дом! И она, вместе с любимым, смотрящие на меня одинаковыми, большими, немного грустными глазами, поднимают во мне часто волны безудержного, задыхающегося счастья.

Так щедрa была судьба ко мне, подарившая их мне» [8].

У кількох місцях «Щоденника» наведено перші віршовані спроби Ірини, зокрема й ці:

*«Буду спать,
В парке играть!»
«Смешной тип!
У Киски грип!»
«Козлик, Саша, мамаша!
Раз, два, три.
Тётя Тася, посмотри!»*

²⁰ У «Щоденнику» іноді використовується варіант імені Ірина – Ирисик (рос.), частіше трапляється позначення Ир (рос.).

²¹ «Голубчик» – це про батька, який, на противагу маленькій Є. С., був високим і «великим».

*«Нас живёт три,
Мы едим мандари!»²²*

На розвиток дівчини сильно вплинули поїздки до Криму. Кількома місяцями пізніше після першої з них мати Ірини залишає в «Щоденнику» такий запис:

«Усе життя дитинки, усі ігри складаються лише з тих вражень, які отримані були під час подорожі.

Поїзди, автомобілі, човни, пароплави, гори, море, Алушта, Крим».

Записавши одну з розмов з дочкою, Єлизавета Семенівна відзначає виняткове для віку 3 років 8 міс. поняття про простір. Складні композиції дитячих малюнків Ірини, що сполучають безліч дуже пророблених окремих деталей і образів з панорамністю й масштабністю, теж свідчили про це.

З п'яти років дівчинку віддають до дитячої групи, де вона вивчає німецьку мову. У восьмирічному віці вона вступає до другого класу звичайної школи. Мати пише про те, що дочка «читає ті самі книги, над якими сиділа я у своєму дитинстві, вона жадібно сприймає школу (у школі всього 3 міс.) і весь новий світ, що нахлинув на неї» (запис від 2 грудня 1934 р.) [9].

Неважко побачити, що здібності дівчинки певною мірою становлять розвиток тих якостей, які були в самої Єлизавети Семенівни – дочки відомого одеського художника С. Чоппа, жагучої аматорки словесності й російської поезії особливо. Не менш значущим на дівчинку був і вплив батька. Він позначився, як можна вважати, на характері розвитку її розумових здібностей – розвитку їх у бік більшої абстрактності, на інтересі до різних мов і способів вираження в них схожого змісту, на підвищеній чутливості до художнього слова та його звучання. Батько вплинув і на вибір професії. Спільною рисою дочки й батька, як відзначено в «Щоденнику», була впертість

²² «Я, Лёня и Ирина едим мандарины. Вдруг «Ир.» приходит в восторг, начинает подпрыгивать и напевать: Нас живёт три, Мы едим мандари!».

(рос. *у-пря́м-ство: пря́мота* в поєднанні з *твердістю? волею?..*).

Батько Ірини, Ілля Михайлович Ковтунов, був єдиним сином батьків, що належали до дрібнопомісного дворянського прошарку. Він встиг до революції закінчити одну із кращих харківських гімназій, тому добре знав латинь, грецьку²³. Ілля Михайлович також опанував французьку й італійську мови, перекладав із цих мов російською та українською. Дворянське походження й участь у Добровольчій Армії перешкодили йому продовжити навчання на філологічному ф-ті Харківського ун-ту. Однак художні здібності – читця, літератора, артиста, гострий розум, книги, дружба з талановитими людьми Харкова з письменницького, артистичного й наукового оточення зробили його одним з найосвіченіших людей свого часу²⁴.

Про шкільні роки Ірини Ковтунової написала авторів цих заміток Наталя Фертик з Харкова²⁵: «Ми з Ірою познайомилися у вересні 1944 року, коли вступили до 10 випускного класу 17-ої жіночої середньої школи. Незважаючи на різноспрямованість наших інтересів: Іра – гуманітарій, аматор і знавець літератури й історії, і я, яка не знала ні літератури, ні історії, а розуміла лише математику, ми з якихось причин потягнулися одна до одної й почали зближатися. Ходили разом до музею, малювали, обговорювали різні, важливі для нас, проблеми.

Іра писала твори з російської літератури найкраще в класі. Те, що Іра писала, не було «вчитане» із книг, а завжди було продумане

²³ Пор. сказане М. Гаспаровим про рівень знань на класичному відділенні філфаку МДУ в 50-і роки: «...закінчували ми приблизно з такими ж знаннями, з якими дореволюційний гімназист закінчував гімназію» [5, с. 311].

²⁴ І. Ковтунов викладав латинь в одному з медичних інститутів Харкова, кілька років був актором Харківського драматичного театру, організував кілька гуртків художнього читання серед студентів, перекладав: з італійської лібрето опер для українських театрів, із французької – твори класиків, белетристику. Товаришував з поетом М. Волошиним, який регулярно бував у Харкові, з гімназичних років був приятелем Д. Журавльова – відомого майстра художнього слова, ін.

²⁵ Н. Фертик – за професією математик, працювала в одному з дослідницьких інститутів Харкова.

й придумане нею, завжди було дуже змістовним й цікавим. Не менші здібності були в Іри до математики. Не було завдання, яке вона не могла вирішити, і рішення завжди було оригінальним, не таким, як в інших» [14].

Після закінчення гімназії Ірина вибирає філологію, а потім лінгвістику. Вірність цьому вибору вона зберігала все життя. Останнє не означало ні вузькості, ні фанатизму в її служінні філології, точніше лінгвістиці, яку розглядала як чудовий інструмент пізнання світу й людини, що відбилися в мові й художнім слові. Любила Ірина Іллівна, за спогадами її друзів і учнів, класичну музику, художнє читання, живопис. Відомо, що писала гарні вірші, цікавилася філософією, історією релігії. Завжди багато читала. Сучасні досягнення в галузі фізики й математики приваблювали її з погляду їхнього методологічного значення для гуманітарних наук. В останніх своїх роботах, присвячених поетичці О. Блока й М. Волошина, вона зуміла сказати не тільки про мову цих авторів, але також про високу місію поетів у світі, що пов'язана з їхньою творчістю – «перепусткою до безсмертя» [12, с. 56; 13, с. 33 – 35].

Людиною творчості в жорстких умовах авторитарного радянського суспільства й соціального хаосу 90-х років була й сама Ірина Іллівна. Незважаючи на тривалу хворобу, що підточувала сили, вона встигла багато зробити в науці – не за кількістю написаного, а за цінністю й новизною зробленого. Тим, хто безпосередньо зайнятий в освіті, вона зуміла допомогти, «переклавши» частину наукового знання в доступні багатьом ясні логосні структури. Усі її книги й статті написані, як сказав одного разу московський лінгвіст С. Кодзасов²⁶, мовою класичної російської літератури, тобто написані прекрасною російською мовою. Спадкоємиця кращого в російській культурі дореволюційних часів, вона зуміла зберегти й збільшити це краще в час його винищування, у час гоніння й неприйняття, зуміла передати його в Майбутнє.

²⁶ Відомий фонетист, проф. МДУ.

Михайло Леонович Гаспаров (нар. 13.IV.1935, Москва – 7.XI.2005, Москва) – найбільший античник [1, П], літературознавець, видатний віршознавець [3; 4], талановитий перекладач, чудовий ритор. Його книжку «Занимательная Греция» [2]²⁷, у якій грецька міфологія переказана в жанрі анекдотів з відповідною юнацтву простотою й почуттям гумору, люблять не тільки діти й молоді люди, яким вона присвячена, але також їхні батьки, дорослі.

В одній з недавніх розмов, що трапився в стінах Інституту мовознавства РАН, аспірантка NN. сказала, що вона стала філологом завдяки Михайлові Леоновичу Гаспарову. «Як Ви встигли?» – запитала я, знаючи її молодість і обставини останніх років життя Гаспарова, зокрема і його важку хворобу. – «Зустріч з Михайлом Леоновичем улаштувала наша вчителька літератури Надія Аронівна Шапиро. Він так чудово говорив про філологію, що це вплинуло на мій вибір», – відповідала вона²⁸.

Колегою М. Гаспарова по Інституту російської мови ім. Виноградова й відділу стилістики була, серед багатьох інших, й І. Ковтунова. Одного разу вона сказала про нього із замилюванням: «Слава біжить за Гаспаровим, а він її не помічає!»

Розповідати про акад. Гаспарова, чия популярність у філологічних, віршознавчих, літературних, гуманітарних (і не тільки!) колах уже в 90-і рр. ХХ ст. була надзвичайною, – усе одно, що ломитися у відчинені двері. На сьогодні в Інтернеті виставлені всі його роботи, включаючи книги «Современный русский стих. Метрика и ритмика», «Очерк истории русского стиха», «Очерк истории европейского стиха», «Занимательная Греция», переклади давніх грецьких і латинських авторів, статті з риторики, поезики, віршознавства [7]. Тут можна прочитати й листи Гаспарова, написані в різні роки, з різних місць і різних адресатів [6]. Виставлено й книгу Гаспарова «Записи и выписки», яка нарабила стільки

²⁷ Книжка пролежала 14 років у видавництві, а потім почалося її тріумфальне видання й перевидання.

²⁸ Світлана Бочавер, у цей час кандидат філологічних наук. Закінчила СШ № 57 (Москва).

галасу в колах наукової інтелігенції (2000/2001), його експериментальні вірші-стилізації. Більше довідатися про Гаспарова-вченого, письменника й людину можна з помічених тут же статей різних авторів, які знали його. Достатньо набрати в пошуковій системі *М. Л. Гаспаров* – і сторінки, тисячі й сотні сторінок відкриваються перед читачем одразу [26; 27].

Перечитуючи М. Гаспарова, не утомлюєшся дивуватися його «філо-», тобто любові, до Слова-Логосу. Прозорість і виразність продуманого, сказаного й написаного ним уміщується в дуже невеликий простір тексту й своїм лаконізмом нагадує епіграфіку, що вимагає від читача повільного читання, тривалого міркування, заглиблення в зміст сказаного. «Слово» Гаспарова живе у всій складності історичних, на перший погляд, ніби втрачених значень, які раптом виявляються затребуваними й актуальними сьогодні. Уведене до суворо значеннєвої структури найближчого й більшого контексту, «гаспаровське» слово чекає від читача смиренності й праці, відучує від свавілля. Легке й прозоре, воно відучує від легкодумства, відводить від хаосу й шуму повсякденності.

Якось після однієї з доповідей Гаспарова щодо проблем лінгвістики вірша на читаннях, присвячених пам'яті відомого фонетиста²⁹, ми з колегою³⁰ дякували Михайлові Леоновичу за прекрасно виконану доповідь і її зміст. «Хоча, що приховувати, – додала я зі сміхом (але цілком серйозно!), – хіба ми здатні сприйняти всю глибину й масштабність сказаного Вами!? Що ж говорити про інших!.. Але ж усі Вашою доповіддю надзвичайно задоволені, усім усе зрозуміло. Як це Вам вдається?» – «Я дуже намагався», – усмішливо й з деякою зняковілістю відповідав Гаспаров.

Про дитинство й отроцтво М. Гаспарова, характер його творчого хисту, спрямованість інтересів, умови й чинники, які парадоксаль-

²⁹ З початку 2000 р. і до листопада 2005 р. М. Гаспаров був завідувачем відділом лінгвістичної поезики й мови художньої літератури Інституту російської мови, де працював (після ІМЛІ ім. Горького) з початку 90-х рр.

³⁰ З Л. Шестаковою – фахівцем у галузі авторської лексикографії.

но сприяли розвитку його здібностей, можна скласти більш-менш чітке уявлення зі сказаного ним, з опублікованих ще за його життя спогадів, записок, бесід.

Називаючи себе інтелігентом у другому поколінні, Гаспаров³¹ повідомляє про свою матір Олену Олександрівну Нюрнберг, що вона була self-made man³². Мати Гаспарова по лінії бабусі походила «з кріпких міщан заволзької Шуї», а її батьком був, за словами Гаспарова, – «непутящий шолом-алейхемівський тип»³³, який де тільки не був і ким тільки не служив. Мати вже в старших класах почала заробляти правкою коректури, потім вступила на «факультет суспільних наук», де вивчали все на світі, працювала співробітником у газеті, на радіо, редактором у Ленінській бібліотеці. У 37 років вступила до аспірантури з психології, захистила дисертацію, написала кілька книг з історії психології. Вечорами вона припрацьовувала передруком книг або рукописів. «Я бачив її тільки працюючою» – такою залишилася мати в пам'яті сина [5, с. 71 – 73]. Син не поступався матері – скрізь, де його могли бачити: у бібліотеці, на різних засіданнях і конференціях, у московському метро – він щось писав у своїй записній книжці, перекладав, робив віршознавчі підрахунки й позначки.

Батько Михайла Леоновича жив в іншій родині й був до самої смерті для нього лише «знайомим» матері. Працював він редактором у видавництві Академії наук. «Я бачив, – згадує Гаспаров, – виправлені ним рукописи моєї матері. Це була ювелірна робота» [5, с. 73]. Цю здатність до редагування успадкував від батька й син³⁴. Від батька могли перейти до мене, як напише М. Гаспаров, смак до стилізаторства й «повага до малих і забутих, на тлі яких

виділялися знамениті». Вищої освіти в батька не було, і «уському, що він знав, навчився сам». Пізніше, згадуючи своє студентство, М. Гаспаров скаже: «Я вчився тільки за книгами».

Враження від слів, книг і авторів у часи раннього дитинства М. Гаспарова, про які він зумів розповісти, дивують незвичайно гострою сприйнятливістю в хлопчика й підлітка до слова й реакцією на нього – більшою навіть, ніж реакції на реальність. У дитинстві він любив незвичайні слова³⁵, особливо імена, які, як напише дорослий Гаспаров, відкривали перед дитиною таємний світ дорослих³⁶. При цьому хлопчика ніхто не примушував ні до читання книг, ні до завчання віршів напам'ять. Ось один з характерних малюнків, що наводить Гаспаров у своїх спогадах: «Я граю з кубиками в куті, косе курне світло падає з вікна, бабуся біля столу щось вимовляє, я перепитую: «Хто це – Пушкін?» – «Як, ти не знаєш, хто такий Пушкін!» Через місяць я говорив Пушкіна годинниками напам'ять: «Ветер по морю гуляет и кораблик подгоняет...»» [5, с. 75]³⁷. Одного разу в дитячій групі під час гри, пригадує Гаспаров, «я раптом зрозумів, що все, що ми робимо, може бути покладене в слова й фрази, закруглені, як у книзі» [5, с. 76].

У 5 років (!!!) хлопчик познайомився з віршами М. Цветаєвої і О. Мандельштама. Притому, не з віршами цих авторів для дітей, а цілими збірниками віршів! І не тому, що вони були в домашній бібліотеці, а тому, що мати передруковувала для когось списки й збірники віршів, а п'ятирічний хлопчик їх читав і перечитував, спочатку мало що розуміючи, а чим далі читав, тим краще розумів. Прочитати вірші Цветаєвої і Мандельштама, нічого не знаючи про авторів, скаже Гаспаров пізніше, – це «більше щастя» [5, с. 306]. У будинку, де

³¹ Із чоловіком Лео Гаспаровим, інженером з Нагорного Карабаху, мати Гаспарова розлучилася, коли син був ще маленьким.

³² «Людина, яка зробила себе». Гаспаров, однак, як філолог, пропонує переклад цього слова тургенівським Базаровим: «самоломный человек» (рос.).

³³ Вислів, зміст якого тут, безсумнівно, відбиває ставлення бабусі М. Гаспарова до свого чоловіка.

³⁴ За редакцією М. Гаспарова вийшло багато пам'ятників античної літератури російською мовою.

³⁵ Цей інтерес пізніше виявився в небайдужості Гаспарова-вченого до творчості А. Білого, В. Хлебнікова, В. Маяковського й ін. авторів з «заумом».

³⁶ Серед імен, які він чув від дорослих, Гаспаров називає: Євгеній Онегін, Пікова Дама, Анна Кареніна, Чарлі Чаплін.

³⁷ Див. в іншому місці: «Коли я в 5 років запитав бабуся: «А хто такий Пушкін?», вона здивувалася: «Як, ти не знаєш Пушкіна?» Через місяць я повторював казки Пушкіна напам'ять уголос із ранку до вечора».

він ріс, не було Блока, Фета, Тютчева – цих та інших поетів хлопчик читав у книгах, узятим у знайомих. Як диво згадує Михайло Леонович те, що в евакуаційному селищі йому потрапив до рук старий розпатланий односторонній Пушкіна – і знову читання напам'ять, читання бур'яновими дорогами, співучо, незрозумілих, але заворожливих віршів, зокрема: «Скажіть, хто среди вас купит ціною життя мою?» – І що це означало, – додає Гаспаров, – було неважливо»³⁸.

І ще багато було таких чудес, везінь і невідповідних випадковостей у його біографії. Так, у дошкільному віці до його рук потрапляє інший том Пушкіна, з повного зібрання творів – і знову здивування: «вірші не народжуються закінчено-мармуровими <...>, вони складаються поступово й із працею» [5, с. 305]; в евакуації трапився номер журналу «Костёр», а в ньому 2 стор. літконсультацій авторам з прози й поезії, де пояснювалося, що один і той самий чотиривірш можна написати ямбом, хоресом, дактилем, анапестом і амфібрахієм і т. п.³⁹

Після повернення родини з евакуації почалася школа, і хлопчик відразу пішов у другий клас. Найсильніше враження – від перерв: товкотнеча, б'ють, якщо відповідаєш невлад, і від осіб, «які розсипалися на ролі: похмурий силач, верткий горлань, забіяка, блатний, телепень, блазень». Уроки сприймаються як перепочинки між забіякуватою товкотнечею перерв; хвороби – як перепочинок між приреченостями на школу. Коли в 5 класі бійки посилюються, хлопчик занедужує або, як згадає дорослий Гаспаров, «я йшов у хворобу». До 7 класу, коли віковий перевал переборений, він повертається до школи.

Зі шкільних предметів М. Гаспаров виділяє історію й географію, які полюбив за те, що «в них було багато заумних імен і назв». Про підручники, шкільні й університетські, пише,

³⁸ Два інші томи (II і III) вибраних робіт Гаспарова присвячені аналізу творчості поетів, зокрема й тих, чі імена наведені вище [1].

³⁹ За тритомник вибраних робіт, один з томів якого включає кілька статей про творчість Пушкіна [1, II], М. Гаспаров був визнаний гідним Пушкінської премії.

що прочитав їх раніше, ніж за ними довелося вчитися. У будинку в його товариша виявилося багато книг античних авторів у російському перекладі – до кінця школи «я встиг їх прочитати й полюбити» [5, с. 309]. Коли М. Гаспаров закінчував школу, він «твердо знав», що хоче вивчати античність, тому що «в ній можна було сховатися від сучасності». У 1952 р. він стає студентом класичного відділення на філфаці, що в ті роки не було престижним. «Туди заганяли силою», – згадає він, але там були «дуже гарні викладачі: вони вчили так, що люди стали любити ненависну античність» [5, с. 310].

Відвідування Третьяковки (до неї було чверть години пішки від Замоскворіччя, де жила родина), перші музичні враження, зокрема й цілий рік концертів по абонементу – це й все інше, гри з однолітками, театр, кіно, було важливим, але не визначальним для інтересів й характеру занять Гаспарова. У центрі цих інтересів і занять було слово, книжкове слово, за яким, однак, Михайло Леонович завжди вмів бачити людину, людей і їхні відносини, історичні епохи, час. Не випадково вечірній визначає філологію як науку розуміння та її цінність бачить у тому, що вона «відучує людину від духовного егоцентризму» [5, с. 100].

...Ю. Орлицький, який часто зустрічався з Гаспаровим і на віршознавчих форумах, і у звичайній робочій обстановці РДГУ, написав про листи Михайла Леоновича до різних адресатів, зібрані в книзі «Ваш М. Г.»: «Читаючи книгу, так і чуєш неквапливе, ретельно вибудоване за всіма законами античної риторики мовлення Михайла Леоновича з його легкою заїкуватістю й неодмінною доброзичливістю до співрозмовника. «Ваш М. Г.» – щаслива можливість слухати її й далі, через роки після смерті цієї великої людини й ученого» [14; 26]. Один з адресатів листів, опублікованих у цій книзі, – відомий перекладач давніх і філолог – Н. Брагінська⁴⁰. У своїй передмові до публі-

⁴⁰ У Н. Брагінської збереглося 120 листів і листівок від Гаспарова, з яких у цьому виданні була опублікована лише невелика частина – 37 листів.

кації вона сказала щось дуже важливе про Гаспарова-людину: «М. Л. не вчив мене класичної філології, він не дозволив мені втратити те, чому я навчилася, і показав, куди можу йти, якщо захочу» [6; 25].

Нині стало модним створювати «банки даних», «національні корпуси» мов тощо. Здається, що більша користь була б і від збирання матеріалів про видатних філологів нашого часу «на початку життя». Пропоновані замітки покликані переконати в корисності такого починання.

Нам, дорослим – щодо дітей і юнацтва, педагогам – щодо вихованців, суспільству – щодо обдарованих дітей, талановитих людей, людей творчості, має бути більш чуйно, дбайливіше, розумніше. Захоплюючись сучасністю та її новизною, часто оманною, ми зобов'язані пам'ятати про ту багату спадщину, зберігачами й спадкоємцями якого в російській культурі ми можемо бути, якщо цього захочемо. Легко засвоюючи «чуже», ми просто зобов'язані знати ту частину «свого», що стала або на наших очах стає надбанням культури світової.

Література

- 1. Гаспаров М. Л.** Избранные труды : в 3 т. / М. Л. Гаспаров. – М. : Яз. рус. культ., 1997.
- 2. Гаспаров М. Л.** Занимательная Греция. Рассказы о древнегреческой культуре / М. Л. Гаспаров. – М. : НЛО, 1995 – 1998.
- 3. Гаспаров М. Л.** Очерк по истории русского стиха / М. Л. Гаспаров. – М., 1984.
- 4. Гаспаров М. Л.** Очерк по истории европейского стиха / М. Л. Гаспаров. – М., 1989.
- 5. Гаспаров М. Л.** Записи и выписки / М. Л. Гаспаров. – М., 2001.
- 6. Ваш М. Г.** Из писем Михаила Леонovichа Гаспарова. – М. : Новое изд-во, 2008.
- 7. Гаспаров М. Л.** Труды М. Л. Гаспарова в сети / М. Л. Гаспаров. – Режим доступа : ru.wikipedia.
- 8. Грек А. Г.** Ирина Ильинична Ковтунова и её труд о «несобственно прямой речи» в контексте научной биографии и личной судьбы / А. Г. Грек // Ковтунова И. И. Несобственно прямая речь в русской литературе конца XVIII – первой половины XIX в. – М. : Азбуковник, 2010.
- 9. Ковтунова Е. С.** Дневник / Е. С. Ковтунова // И. И. Ковтунова. Архивные материалы. Компьютерный набор.
- 10. Ковтунова И. И.** Несобственно прямая речь в русской литературе / И. И. Ковтунова // Рус. яз. в шк. – 1953. – № 1.
- 11. Ковтунова И. И.** Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976.
- 12. Ковтунова И. И.** Очерки по языку русских поэтов / И. И. Ковтунова. – М. : Азбуковник, 2004.
- 13. Ковтунова И. И.** Живопись и графика в поэзии Максимилиана Волошина / И. И. Ковтунова. – Владимир : Изд-во А. Ковзуна, 2005.
- 14. Ковтунова И. И.** Архивные материалы. Компьютерный набор / И. И. Ковтунова.
- 15. Ковтунова И. И.** Несобственно прямая речь в русской литературе конца XVIII – первой половины XIX в. / И. И. Ковтунова. – М. : Азбуковник, 2010.
- 16. Орлицкий Ю.** Рецензия на книгу М. Л. Гаспарова «Ваш М. Г. Из писем...» / Ю. Орлицкий // Труды М. Л. Гаспарова в сети: О М. Л. Гаспарове. – Режим доступа : filologos.narod.ru.
- 17. Панов М. В.** Письма к И. И. Ковтуновой / М. В. Панов // Ковтунова И. И. Архивные материалы. Компьютер. набор.
- 18. Пастернак Б.** Люди и положения // Борис Пастернак. Избранное : в 2-х т. – М. : Худ. лит-ра, 1985. – Т. 2.
- 19. Письма** и заметки Н. С. Трубецкого. – М. : Яз. слав. культ., 2004.
- 20. Поэтика.** Стихосложение. Лингвисти-

ка. К 50-летию научной деятельности И. И. Ковтуновой. – М. : Азбуковник, 2003.

21. Топоров В. Н. Николай Сергеевич Трубецкой – учёный, мыслитель, человек (к столетию со дня рождения) / В. Н. Топоров // Письма и заметки Н. С. Трубецкого. – М., 2004.

22. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Инostr. литер., 1960.

23. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1987.

24. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык / Н. С. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1995.

25. Якобсон Р. О. Предисловие / Р. О. Якобсон // Письма и заметки Н. С. Трубецкого. – М., 2004.

26. Режим доступу : ru.wikipedia.

27. Режим доступу : filologos.narod.ru.

* * *

Грек А. Г. Про обдарованість та її плоди

Статтю присвячено трьом видатним філологам ХХ ст., якими вони були в дитинстві та юнацтві, у зрілі роки, а також тому, що визначило їхню вченість і її плоди. Тип обдарованості, умови й обставини розвитку таланту, як показано автором, можуть бути різними. Однак у всіх випадках важливим виявляється якась «погодженість» хисту й контексту – починаючи з родини, найближчого оточення, культурного середовища й закінчуючи соціально-історичними чинниками й передумовами. Плоди обдарованості, якими б вони різними не були за масштабом і характером вияву, вирізняє істотність, доброякісність, актуальність для найближчого й віддаленого майбутнього.

Ключові слова: талан, учені-філологи, мова, слово, дитинство, науковий світ, культура.

Грек А. Г. Об одарённости и её плодах

Статья посвящена трём выдающимся филологам ХХ в., какими они были в детстве и юности, в зрелые годы, а также тому, что предопределило их учёность и её плоды. Тип одарённости, условия и обстоятельства развития таланта, как показано автором, могут быть различными. Однако во всех случаях важным оказывается некая «согласованность» дара и контекста – начиная с семьи, ближайшего окружения, культурной среды и кончая социально-историческими факторами и предпосылками. Плоды одарённости, какими бы они различными не были по масштабу и характеру проявления, отличает существенность, доброкачественность, актуальность для ближайшего и отдалённого будущего.

Ключевые слова: талант, учёные-филологи, язык, слово, детство, научный мир, культура.

Grek A. G. On Giftedness and Its Fruits

The article focuses on the childhood, adolescence, and adulthood of the three prominent linguists of the 20th Century and factors that influenced their scholarship and its fruits. Types of giftedness, conditions and circumstances of its development, as is shown by the author, may be different. However, in all cases the “coherence” of the gift and the context played the leading role: beginning with family, immediate environment, cultural environment and ending with the socio-historical factors and prerequisites. Despite the fact that the fruits of giftedness can significantly differ in scope and nature, they are always significant, of high quality, and relevant for the near and distant future.

Key words: talent, philologists, language, word, childhood, scientific community, culture.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2012 р.

Прийнято до друку 31.08.2012 р.